

Алієва Заміна, к.філол.н., доцент Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 327.3.(0, 82)

МОВНІ ЕКСПРЕСІЇ КАЗОК НАРОДІВ КАВКАЗУ (ЗА ЗАПИСАМИ Л.ЧЕРЕВКА-ЛОПАТИНСЬКОГО)

Проаналізувавши записані на Кавказі казки Л. Черевком-Лопатинським, ми дійшли висновку, що їхні мотиви мають властивість мігрувати і в більшості випадків ідентичні в фольклорі багатьох народів.

Ключові слова: казка, міграційні сюжети, етноси, Кавказ, Кримський, Черевко-Лопатинський.

Усі казки починаються традиційно. Часто-густо у них діють однакові герої. У казках Добро обов'язково перемагає Зло, Правда - Кривду, Працелюбство - Лінощі. Майже усі казки завершуються щасливо.

Немає народу, в усній народній творчості якого не було б казок. В їхні сюжети він вкладає своє бачення світу, у них відображається його історія і побут. Чимало казок різних народів має схожі сюжети, образи. Адже люди різних країн і континентів контактують між собою. Але світовими обширами мандрують не казки, а казкові мотиви, сюжети. Один народ бере від іншого лише сюжетну основу казки, на яку нарощує власну. Якщо якийсь сюжет невідомими шляхами примандрував, наприклад, в Україну, то все чуже від нього відпадало, залишалось тільки своє, суто національне, зрозуміле і близьке всякому оповідачеві та слухачеві.

Народна казка - це плід колективної творчості народу, основною ознакою якої є фантастика, вигадка. «Усна словесність кожного народу далеко не вся оригінальна.- писав А.Кримський,- а значною мірою є надбанням міжнародним, інтернаціональним: один народ запозичує в іншого, той - у свого сусіда, той - знову у найдалшого сусіда тощо. Всякий фольклор, чи то він український, російський, слов'янський і взагалі будь-який європейський і азійський, має найрізноманітніше походження» [10,11].

Літературні казки - це ті, що напхані майстрами слова. Інакше їх називають авторськими. Першовідкривачем цього жанру вважається французький письменник Шарль І Ерро (1628 - 1703), автор збірки «Казки моєї матінки Гуски».

Дуже багато спільного у більшості казкарів світу: Г.Х.Андерсена, К.Коллоді, Дж.Родарі, Е. Кестнера, О. Пройслера та ін.

Казкова літературна спадщина дуже різноманітна. Це прозові і поетичні твори, казки-оповідання, казки-повісті, казки-легенди і навіть казкові епопеї. Об'єднує їх усіх наявність елементу дива.

Те, що без казки немає дитинства, розуміють у наш час усі. Але так було не завжди. У 20-30-х роках минулого століття у радянському суспільстві частина людей вважала, що дітям не потрібні мрія, фантазія, а отже і казка. Але ця невірна думка була переможена. І тепер кожен, хто любить цей жанр, може вибрати собі до вподоби казки з усієї багатющої скарбниці світового фольклору та літератури

З казок отримуємо уявлення про характер народу, його світогляд, моральні устої.

У казках подавалася закодована інформація про світ і його виникнення. Міфологеми, архетипи у казках покликані зберегти генофонд нації, доносячи до нащадків досвід минулих поколінь. Своєрідність закодованої інформації полягає в багатозначності трактувань змісту, що надає творові символічного значення [5, 264]

Література становить собою безперервний процес переосмислення праобразів, архетипів, символів.

Колоніальне становище України зумовило важливість ідейно-виховного значення казки. Своїм завданням письменники XIX-XX століть ставили запобігти нівеляції української ментальності, сприяти збереженню духу козацтва, через коди подати інформацію про минуле українського народу. Про важливість казки у дитячому читанні говорили Марко Вовчок, Іван Франко, Леся Українка, Олег Ольжич та інші. Письменники одними із перших забили на сполох про втрату морально-етичних цінностей у суспільстві.

Національного колориту повісті-казці надають деталі одягу героїв, побут, звичаї, власне національна лексика

В. Сухомлинський вважав створення казок „важливим засобом розумового розвитку. Якщо ви бажаєте, щоб діти творили, створювали художні образи, перенесіть з вогника своєї творчості хоча б одну іскру в свідомість дитини”[3, 133]. Як бачимо, творча натура лідера - головна

Сьогодні, як ніколи раніше, школярі черпають інформацію з телеекрану, але ніщо не може замінити книжку. Вдумливе її читання — естетична і моральна насолода. Недарма великий педагог читання назвав „самостійним плаванням у морі знань, і наше завдання полягає в тому, щоб кожен вихованець зазнав щастя цього плавання, відчув себе сміливцем, який став віч-на-віч із безмежним морем людської мудрості» [1, 35].

На Сході здатність казки позитивно впливати на психічний стан людини була помічена лікарями й використовувалася свідомо. Один із найвідоміших прикладів такого лікування — історія Шахерезади із серії арабських казок «Тисяча і одна ніч».

Цілющі властивості казки було покладено в основу цілого напрямку сучасної психотерапії, названого казкотерапією.

Існують, наприклад, у Санкт-Петербурзі, інститути казкотерапії, в яких можна організувати корекційні заняття для дітей і курси підвищення кваліфікації для дорослих[1, 45].

У казці можна знайти повний перелік людських проблем і образні способи їх розв'язання. Слухаючи казки в дитинстві, людина поповнює у підсвідомості банк життєвих ситуацій. Цей банк за необхідності може бути активізований, якщо ні — так і залишиться пасивним.

Казка поєднує дорослого й дитину. Мова казки зближує. Казка інформативніша, ніж звичайна стисла мова. Вона не видає свої положення за щось серйозніше, ніж символи, метафори чи аналогії.

Казка розвиває уяву дитини, а дорослого повертає у дитинство. У чотирирічному віці в дитини починається активний процес образного мислення. Мозок дитини реагує на світ лише емоційно!

Мета казкотерапії— перетворити негативні образи на позитивні. Спокійний стан нервової системи повертає людині здоров'я. А при роботі з підлітками «казковість» необхідно дозувати. Заглиблюючись у казку, підлітки й дорослі можуть розкрити свій потенціал, накопичити сили для його реалізації. Можливе подальше малювання, ліплення з пластиліну або виготовлення героїв із паперу.

Український народ завжди підтримував тісні взаємостосунки зі своїми сусідами. Ще в язичницькі часи наші прашури звертали увагу на Кавказ, де в розквіті були астрономія, математика, медицина і література.

Туди їздили наші дипломати, купці, допитливі мандрівники. Вони привозили на Україну ювелірні вироби, математичні приладдя, лікарські рецепти і, не менш

цінне, - народну творчість у вигляді притч, казок, прислів'їв. Усе це стало невід'ємною частиною української культури.

Фольклор України теж емігрував на Кавказ. До нас приїжджали з неабияким зацікавленням, занотовували цікаві факти з життя нашого народу, його історії, побуту та культури.

Відвідавши Україну в 1652 році, антиохійський патріарх Павло Алепський писав, що по всій землі козаків усі вміють читати, знають порядок служби Божої та церковні співи, а священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками.

Великою мірою на дослідження відносин Україна-Кавказ вплинув великий сходовознавець Агатангел Юхимович Кримський. У своїх фольклористичних дослідженнях про культуру Кавказу, зокрема про народну творчість, вчений дійшов висновку, що в культурному житті мусульман та християн дуже багато спільного, і що простий народ ніколи не проводив чіткої межі між різними релігіями. Іслам визнає багато святих людей Старого та Нового завіту.

Старозавітні патріархи Аврам, Мойсей, Ісайя та інші - вважаються божественними пророками і в мусульман. Іса, тобто Ісус, - теж є для них великим пророком (але не Богом). Отже, ми можемо говорити про тісні взаємостосунки між Україною та Кавказом, зокрема Азербайджаном.

Щодо української казки, то про неї існує велика кількість літератури, і, бодай раз в житті, кожен з нас тримав книгу "українські народні казки". Вище зазначалося про те, що взаємозв'язки літератур, культур України та Кавказу (Азербайджану, Вірменії, Грузії та інші) існують. Спробуємо це дослідити.

Усна народна творчість Кавказу дуже різнобарвна й багата. Здавна кавказці полюбили казку.

Для багатьох кавказьки чарівних казок характерна досить стійка схема: у бездітного великого царя дивним чином народжується син, життя якого сповнене різними пригодами у пошуках коханої. Врешті-решт царевич щасливо володарює на батьківському троні. Ця більш-менш стандартна схема може доповнитися різноманітними подіями, і дуже часто казка такого типу розросталася до розмірів роману.[9, 335]

Головним героєм, як правило, виступає молодший брат, а склад дійових осіб майже незмінний і характерний для більшості чарівних казок: це дєрвіші - мандрівники, які володіють чудодійною силою і рятують героя у безнадійних ситуаціях; купці, які ведуть караванну та морську торгівлю; злі ворожки та

чарівниці, які роблять безлад, але врешті виявляються переможеними; прекрасні царівни і т.і.

Ми можемо побачити, що в українських казках, порівняно з кавказькими, такі сюжетні схеми: у бездітного селянина або, як в казках Грузії, - у царя, народжується син або дочка. В кавказьких же казках народження дівчинки в сюжетах майже не зустрічається. (Це впливає з народних традицій: в давнину, якщо у кавказця народжувався хлопець - цю подію святкували кілька днів, а от якщо дівчинка - народини не святкувалися.)

Життя дитини і в українських казках пов'язане з пригодами, пошуками не тільки коханої, а й щастя.

Фінал як українських, так і кавказьких казок в основному щасливий -казки по суті своїй оптимістичні.

В казці "Сорок ключів" читаємо: "Цю красуню важко побачити. Потрібно вбити сім дивів перед тим, як увійти до саду. Там буде кицька, у якої на шиї висітиме сорок ключів. Вб'єш її - заволодієш ключами. Ними відмикнеш тридцять дев'ять кімнат, а в сороковій буде діва.

В українських казках ми теж зустрічаємо "магічні" числа - такі як 3, 7, 9. Наприклад: "Жили на світі чоловік та жінка, і в них було сім синів, але ті сини не жили у згоді, а завжди ворогували, та билися поміж собою.

Невід'ємною частиною сюжетів кавказьких казок є боротьба головного героя з міфологічним персонажем дивом, який виступає антигероєм. Можна провести паралель між дивом кавказьких казок та відьмою українських. Див зазвичай дуже зла, підступна та хитра істота, яка усіма силами намагається зашкодити головному герою. Але в східних казках є мотив побратимства з ворогом, коли чоловік рятує дивові життя і вони стають друзями, що в українських казках майже не зустрічається.

Спільним мотивом для казок обох країн є мотив про чарівну "пташку щастя": бідний збиральник хмизу, який щоденно важко працював, усі свої гроші віддав злиденному чоловікові. Згодом він знаходить чудову пташку, яка кожен день зносила по золотому яйцю. Про це дізнався злий сусід і, шляхом обману, змушує дружину збиральника хмизу підсмажити пташку, щоб з'їсти її голову - і стати царем, печінку і серце - і кожну ніч знаходити під подушкою гроші.

Кавказькі народні казки, зокрема азербайджанські є частиною багатого кавказького фольклору і за своїми сюжетами, формами і художніми засобами вони надзвичайно різноманітні. Найбільшу кількість серед казок України та Кавказу складають чарівні казки.

Народна фантазія наділяє позитивних героїв різноманітними достоїнствами - сміливістю, хоробрістю, патріотизмом, вірністю... На шляху до мети герой змушений долати багато перешкод, вступати в боротьбу зі злими силами, що зображуються у вигляді злої мачухи, поганих царів, різноманітних фантастичних істот: драконів, дивів, шайтанів. Герой, що уособлює добре світле начало, завжди отримує перемогу над темними, ворожими силами.

Отже, ми можемо зробити висновок, що основною темою українських та кавказьких народних казок є боротьба добра і зла. Народні казки зазвичай оптимістичні, тому герої завжди перемагають. Чарівні казки виховують у слухачів або у читачів почуття любові до Батьківщини і ненависть до її ворогів, повагу до праці і працюючих людей, завзятість у досягненні поставленої благородної мети, вірність даному слову.

Наряду з чарівними казками в кавказькому та українському фольклорах дуже поширені новелістичні казки і казки про тварин (птахів, комах). Наприклад : сім дочок, сорок служниць, події відбуваються через сім або сорок днів. Згідно з повір'ям, ці числа вважаються магічними.

Кавказькі народні казки починаються з традиційного зачину: "Через тридцять земель, в тридцятому царстві, невідомому государстві жили-були старики» або «в глибоку давність в дпані часи ому государстві» Та найчастіше закінчуються кінцівкою: "Вам казки кінець, а мені меду глечик." [10, 342]

Українські ж казки починаються словами "Жили собі дід та баба" і закінчуються - "Ось і казочки кінець, а хто слухав - молодець".

Казки як Кавказу, так і України образно малюють самовіддане і безкорисливе кохання, здійснення подвигу заради нього.

Текст казки є вербальним повідомленням, що передає предметно-логічну, естетичну, образну, емоційну та оцінну інформацію, яка оформлюється в ідейно-художньому змісті тексту в єдине ціле. Такий текст належить до художніх текстів міфологічної групи (Ч. Лопатинським) й характеризується наявністю клішованої структури. Казковий текст посідає місце найбільш упорядкованої підсистеми в загальній системі епіки з достатньо високим рівнем організації. Його основними характеристиками є обмеженість та стереотипізація дійових осіб.

Текст чарівної казки має високий ступінь зв'язності, яка реалізується в образній системі (Ч. Лопатинським) та в упорядкованій системі предикатів. Чарівні казки виділяються не тільки за ознакою "чарівності", але й за досить чіткою композицією та структурними ознаками.

Традиційна класифікація казкових персонажів, яка впливає з укладених казок Ч. Лопатинського у сорока двотомній праці «Описи місцевості та народностей кавказьких народів» - це "реальний герой", "нерозумний", "даритель", "чарівний помічник", "персонаж, який перетворюється", "відправник", "несправжній герой", «царь», «сміливий і мужній персонаж» - не дозволяє визначити їх чітку приналежність до системи образів "ЧАРІВНОГО", тому в нашому дослідженні ми спираємось на таксономію, запропоновану кавказькими фольклористами (Е. Такайшвілі, П. Вострікова). Ця таксономія ґрунтується на визначенні семи складників елемента "чарівного" у кавказькій народній казці, а саме: чарівний супротивник, чарівний родич, чарівне завдання, чарівний помічник, чарівний предмет, магічна сила та магічне знання, перетворення дівчини.[4, 67], Опозиція семантичних ознак персонажів чарівний/природний визначила розподіл персонажів кавказької народної чарівної казки за чотирма типами: ЧАРІВНИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ, ЧАРІВНА ДІВЧИНА, ЧАРІВНИЙ ПОМІЧНИК, НЕЗВИЧАЙНА ЧАРІВНІСТЬ та ЧАРІВНИЙ ЗАСІБ.

Поняття магічна сила та магічне знання розглядаються нами як обов'язкові атрибути чарівних персонажів, а чарівне завдання є інструментом впливу чарівних персонажів на інших представників казкового світу. Фрагмент концептуальної моделі образу "ЧАРІВНОГО"

Проілюструємо таксономічний аспект дослідження складників образу "ЧАРІВНОГО" на прикладі персонажа ЧАРІВНА ДІВЧИНА, яка представлена у текстах кавказьких народних казок найбільшою кількістю описів (53%).

Дівчина є "людина, яка після довгих страждань і принижень врешті стає вільною, самостійною і постає у казці як царівна". До класу дівчини- царівни належать персонажі казкової оповіді, які протистоять у казці силам ДОБРА, порушують устрій казкового світу, перетворюючи його на ХАОС.[8, 140] їхня приналежність до складників образу "ЧАРІВНОГО" виражається у прояві в них чарівних здібностей або наявності ознак чарівної зовнішності й сильного духу, що особливо притаманне МІФІЧНИМ ІСТОТАМ.

У кавказькій народній казці образ Чарівної дівчини формується такими концептами, як МІФІЧНА ІСТОТА (26,5%), ЛЮДИНА (6%), ТВАРИНА (3%). Наповнення вищезгаданих концептів здійснюється за допомогою таких актантів,

як: МІФІЧНА ІСТОТА: богиня [9 казок]; органа [5]; потойбічна [14]; ТВАРИНА: жабка [5]; не людська подоба [2];

Кількісні дані, доводять, що прототипом ЧАРІВНОЇ Дівчини у кавказькій народній казці є МІФІЧНА ІСТОТА, периферію-1 (М. Македонського) утворюють образи ЛЮДЕЙ, периферію-2 - образи ТВАРИН. Диференціація

персонажів чарівної казки та їх функцій трактується як окремий випадок термів та предикатів. Логічне поняття терму ототожнюють у семіотиці з поняттям актанта (А.Ж.Греймас), яке замінює терміни "персонаж" та "дійова особа". Загальна оцінка образу "ЧАРІВНОГО" визначалася як сумарна оцінка його складників — образів чарівних казкових актантів, що обчислювалася за оцінною шкалою: негативний - не-позитивний - нейтральний - не-негативний - позитивний, яка виводиться з семіотичного квадрата Греймаса. Методика визначення оцінного аспекту використовувалась при аналізі текстів інших жанрів (Ч. Лопатинський).

Казкова картина світу представлена взаємодією чотирьох основних концептуальних сфер: ЛЮДИНА, ТВАРИНА, МІФІЧНА ІСТОТА та АРТЕФАКТ, які реалізуються відповідними концептами. Розгортання таких концептів відбувається в чотирьох напрямках, відповідно до їх семантичного навантаження, яке відбивають певні семантичні ролі, а саме: СУПРОТИВНИКИ, ЦАРІ, ПОМІЧНИКИ, ЧАРІВНІ ЗАСОБИ. [7, 140]

Мовна реалізація вищезгаданих семантичних ролей здійснюється в тексті казки за допомогою тропів, які, крім образотвірної функції, мають аксіологічне навантаження. При дослідженні ілюстративного матеріалу нами були встановлені такі закономірності: у кавказькій народній казці епітет є найуживанішим образотворчим засобом; наявність метонімічних переносів - синекдохи - виявлено лише у власних назвах казкових персонажів; метафора в тексті чарівної казки нейтралізується.[2, 172]

Метафора є явищем контекстуальним, вона може з'явитися в референтному контексті або в контексті певного жанру. Контекст визначає не тільки конкретне семантичне тлумачення окремого виразу, але й можливість

взагалі залучити його до класу метафор. За наявності позатекстової інформації (казкової жанрової рамки) ті вирази, які у іншому тексті могли бути вжитими лише як метафори (їхнє буквальне тлумачення було б абсурдним), у тексті казки сприймаються як норма (Ч. Лопатинський).

Таким чином, у казці, за виразом Т.Добжинської, є допустимими не зовсім нормативні види предикації, які належать до іншої картини світу, тому те, що в іншому жанрі було б метафорою, у казці нею не є. Наприклад, у казці "Дівчина-царівна" зовнішність Святої Діви характеризують епітет та метафора, що нейтралізується. Так, епітетом виступає прикметник "гарна" та метафора "яка світиться від доброзичливості" де, власне, відбувається нейтралізація метафоричного значення, адже образи святих у казкових текстах завжди асоціюються із наявністю навколо них певного свічення.

Так, концепт ЛЮДИНА входить до складу концептуальних просторів ЧАРІВНОГО СУПРОТИВНИКА та ЧАРІВНОГО ПОМІЧНИКА. Розглянемо концепт ЛЮДИНА з семантичною роллю НЕЗНАЙОМЕЦЬ більш детально. У казковій картині "чарівного" світу концепт ЛЮДИНА розкривається за допомогою таких бінарних концептуальних опозицій: ПРИВАБЛИВІСТЬ / НЕПРИВАБЛИВІСТЬ, ЗЛОБЛИВІСТЬ/ДОБРОЗИЧЛИВІСТЬ.

У концептуальному просторі ЛЮДИНА може виконувати, наприклад, роль ДРУЖИНИ, яка в казках зображується, насамперед, як приваблива жінка. Атрибутивний концепт ПРИВАБЛИВІСТЬ розгортається в казці "Малютка-цар" за допомогою низки ключових слів, серед яких найтипівішими є *enimemi*:

приклонний, добрий, милостивий, багатий, бідний, славний, стальний, опікуючий.

Розглянемо більш детально концепт ЛЮДИНА з семантичною роллю СУПРОТИВНИК. Така роль розкривається в казковій картині "чарівного" світу за допомогою атрибутивних концептів (термін Ч. Лопатинський) ПІДСТУПНІСТЬ, ЗЛОБЛИВІСТЬ, ЖОРСТОКІСТЬ, що мають негативне

конотативне забарвлення й розкриваються в казці за допомогою експліцитної та імпліцитної інформації.[7, 96] Так, відомий казковий персонаж Цар представлений через поняття концептів ЖОРСТОКІСТЬ та ПІДСТУПНІСТЬ. Ці концепти розгортаються в казці «Малютка-цар» порізному. Концепт ЖОРСТОКІСТЬ, представлений експліцитно: - "людину, яку згрішила повинні позбавити життя». Простежимо його розгортання детальніше:

Отже, казкова картина "чарівного" світу характеризується просторово-часовою розірваністю, яка компенсується тільки завдяки наявності в ній образу "ЧАРІВНОГО".

Специфікою жанру народної казки є наявність у ній елемента "чарівного", який відбиває її ідейний зміст.

Стала система стереотипізованих чарівних образів забезпечує семантичну зв'язність та цілісність тексту Казки. Така система може бути представлена як метаобраз "ЧАРІВНОГО", що має концептуальну природу. Образ "ЧАРІВНОГО", який є наскрізним для жанру народної казки, розглядається в дослідженні як текстовий концепт.

В опозиції семантичних ознак персонажів казки чарівний/природний простежується тенденція визначення основних типів чарівних актантів, а саме: ЧАРІВНИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ, ЧАРІВНА ДІВЧИНА, ЧАРІВНИЙ ПОМІЧНИК, НЕЗВИЧАЙНА ЧАРІВНІСТЬ та ЧАРІВНИЙ ЗАСІБ, які є складниками образу "ЧАРІВНОГО" й упорядковують його концептуальний простір. Концептуальний простір образу "ЧАРІВНОГО" має вигляд ієрархічної структури ЦІЛЕ - ЧАСТИНА, що моделюється гіпонімічним фреймом.

У текстах народної казки онтологічна сутність чарівних казкових актантів визначає коло статичних і динамічних предикатів, які формують концептуальні простори актантів ЧАРІВНИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ, ЧАРІВНА ДІВЧИНА, ЧАРІВНИЙ ПОМІЧНИК, НЕЗВИЧАЙНА ЧАРІВНІСТЬ та ЧАРІВНИЙ ЗАСІБ у казковій картині "чарівного" світу. Певна послідовність предикатів утворює концептуальний простір кожного з чарівних актантів, що є передумовою для визначення характеру їх оцінки, завдяки чому визначається загальне аксіологічне навантаження образу "ЧАРІВНОГО" в тексті кавказької народної казки. Розгляд конкретних описів об'єктів-складників образів ЛЮДИНА, ТВАРИНА, МІФІЧНА ІСТОТА, ПРЕДМЕТ, які наповнюють концептуальні простори досліджуваних нами актантів, дозволяє визначити загальну оцінку образу "ЧАРІВНОГО", що у кавказькій народній казці є не-позитивною.

Подальші наукові дослідження семантики фольклорних текстів із залученням методичного апарату когнітивної лінгвістики є перспективними в галузі когнітивної поетики[6, 137]. Розширення практичного матеріалу дослідження, завдяки залученню текстів кавказької фольклору (казок, легенд, жестів, пісень, анекдотів), допоможе відтворити структуру архаїчної фольклорної картини світу та простежити її вплив на формування сучасного світосприйняття.

Використана література

1. Бабич С. Міфологема мандрів як пошуки оновлення (в «Апології peregrinacii do kraiv shidnih» Meletia Smotrits'kogo) // Слово і час. - 2001. - №Ю. -С. 22-56.
2. Відображення фольклорної картини світу у тексті народної казки (на матеріалі кавказьких народних казок) // Наука і сучасність: 36. наук. пр. - К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2003. - Т. XXXIX. - С. 170-177. Даниленко В.М., Кокін С.А. Всесвітня історія: Хронологія основних подій. - К.: Либідь, 1997.-264с. Сарчев С. Фольклор країн Мегриба^бібліографічний показник/М. - ВГІЛБ, 1979.-133 с.
4. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика // Редакція часопису "Народознавство": Національна академія наук України. - 2001 -С. 34-96.
5. Сухомлинський В. Формування національної свідомості молодших школярів засобами казок // Час. - 1989. - 264 с.
6. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу // Тифліс. - 912. - № 42. - С. 134-167.
7. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу // Тифліс. - 912. - № 38. - С. 87-156. Видання управління Кавказького дослідницького округу
8. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу // Тифліс. - 912. - № 27. - С. 134-156. Видання управління Кавказького дослідницького округу
9. Черевко-Лопатинський Л. Збірник для описів місцевості та народностей Кавказу // Тифліс. - 912. - № 23. - С. 324-345. Видання управління Кавказького дослідницького округу
10. Кримський А. Вступний критико-бібліографічний огляд // Міллер В.С. Турецькі народні пісні.- М., 1903.
11. Українська народна поетична творчість державне навчально-педагогічне видавництво // "Рядянська школа": 36. творів - К.: Академія наук української РСР, 1998.-342 с.